

УДК 331.215:330.526.3:330.554

ЕКЗОГЕННІ ЧИННИКИ НИЗЬКОГО РІВНЯ ОПЛАТИ ПРАЦІ В УКРАЇНІ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ**Чуприна О.О., к.е.н.***Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого***Чуприна О.А., к.е.н.***Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна*

Метою наукової роботи є дослідження екзогенних чинників низького рівня оплати праці в Україні, а також його впливу на економічне зростання та розвиток країни. Проблема низької вартості трудових ресурсів, хоча і з різним рівнем гостроти, є характерною для усього періоду незалежності України. Часто заробітна плата є недостатньою для відтворення робочої сили. В роботі аргументовано, що подібна практика має суттєві негативні наслідки як для добробуту окремих індивідів, так і для соціально-економічного розвитку країни у цілому. Визначено, що реалізація цієї практики, зокрема, є можливою через викривлення цін на окремі споживчі товари і послуги. Більшість товарів і послуг, що надаються населенню за заниженими цінами або безкоштовно, виробляються державними підприємствами, які внаслідок цього не мають достатніх коштів на відтворення власних основних фондів. В статті доведено, що таким чином власність державних підприємств, створених ще за часів СРСР, перетікає до сучасних приватних власників капіталу. Наслідки цього процесу є катастрофічними: втрачається суттєва частка національного багатства, ресурси країни використовуються нераціонально, поглиблюється науково-технічне відставання від провідних країн світу, значно знижується рівень життя населення країни тощо. Проведене дослідження свідчить про наявність нагальної необхідності розв'язання проблеми цінових викривлень в Україні, у першу чергу на ринку праці.

Ключові слова: заробітна плата, аналіз оплати праці, відтворення робочої сили, національне багатство, людський капітал, ціна

УДК 331.215:330.526.3:330.554

EXOGENOUS FACTORS OF THE LOW LEVEL OF LABOR PAYMENT IN UKRAINE AND ITS IMPACT ON THE NATIONAL ECONOMY DEVELOPMENT**Chupryna O.-O., PhD in Economics***National Law University named after Yaroslav Mudryi, Kharkiv***Chupryna O.-A., PhD in Economics***Kharkiv National University named after V. N. Karazin*

The aim of research is to study the exogenous factors of low wages in Ukraine and the wages impact on country's economic growth and development. The problem of the

labor low cost, despite some variations of its seriousness level, has been distinctive for Ukraine during all the period of independence. Generally, wages has been insufficient for the labor reproduction. It is argued in the paper that this practice has some significant negative consequences for both individuals' well-being in particular and country's socio-economic development in general. It is determined that realization of this practice is possible particularly by distorting of consumer products prices. Most of the goods and services, which are provided to population at reduced prices or free of charge, are produced by state enterprises, which as a result do not have funds enough to reproduce their fixed assets. It is proved in the paper that in this way the state enterprises' property, which was created in the USSR, has been flowing to the modern private capital owners. The consequences of this process are catastrophic: a significant part of national wealth is being lost; country's resources are being used inefficiently; scientific and technical lag between Ukraine and the leading countries of the world is deepening; living standards are reducing significantly and so on. The research indicates the existence of the urgent need to solve the problem of price distortions in Ukraine, especially in the labor market.

Keywords: wages, analysis of labor payment, reproduction of labor, national wealth, human capital, price

Актуальність проблеми. Проблема низького рівня оплати праці, успадкована ще з часів СРСР, залишається актуальною і для незалежної України. Протягом історії існування країни рівень її загострення варіював у різних напрямках: негативні тенденції змінювалися позитивними та навпаки. Однак і сьогодні проблема заниженої вартості трудових ресурсів не тільки не розв'язана, а й набуває загрозливих масштабів. Заробітна плата є одним із найбільш потужних важелів впливу на соціально-економічні процеси на мікро- та макроекономічному рівнях. Від її розміру залежить не тільки рівень життя окремих індивідів та домогосподарств, не тільки обсяги виробництва та рентабельність окремих підприємств, а й обсяги та структура національного виробництва, масштаби та напрями інвестицій, темпи модернізації національної економіки тощо. Наявність довгострокової тенденції до зниження вартості трудових ресурсів та її потужний негативний вплив на цілу низку соціально-економічних процесів в Україні визначають високу актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх наукових досліджень. Питання щодо визначення сутності економічної категорії «заробітна плата», оцінки її рівня та чинників, що його визначають, а також дослідження її ролі у

відтворювальних процесах на макро- та мікроекономічному рівнях розглянуті в роботах як класиків економічної науки (А. Сміт, Д. Рікардо, Ж. - Б. Сей, К. Маркс, Дж. Б. Кларк, Дж. Гелбрейт, А. Маршалл, А. Пігу, К. Джині та ін.), так і представників сучасної економічної спільноти в Україні та за кордоном. В Україні питання оплати праці стали предметом наукового інтересу з боку таких вчених як Д. Богигя, В. Геєць, Т. Кір'ян, А. Колот, Г. Куліков, Е. Лібанова, В. Мандибура, О. Палій, А. Ревенко та ін. Зокрема, дослідження причин та наслідків низького рівня заробітних плат в країні здійснені в роботах таких вітчизняних науковців В. Геєць, К. Губін, Т. Кір'ян, Ю. Куліков, Е. Лібанова, С. Пирожков, В. Сафонов, О. Сергієнко та ін. [1-4]. Однак, незважаючи на велику кількість ґрунтовних досліджень, окремі питання в сфері оплати праці залишаються недостатньо вивченими. Так, зокрема додаткового дослідження вимагають питання виявлення кінцевих вигодонабувачів низького рівня заробітних плат в Україні та визначення його впливу на динаміку розвитку національної економіки.

Метою роботи є дослідження екзогенних чинників низького рівня оплати праці в Україні, а також його впливу на динаміку економічного зростання та розвитку країни.

Викладення основного матеріалу дослідження. Оцінка впливу низького рівня оплати праці на соціально-економічний розвиток країни є неоднозначною. Погляди дослідників часом є діаметрально протилежними. Так, з одного боку, досить поширеною є думка про те, що наявність дешевої, однак достатньо кваліфікованої, робочої сили є важливою національною конкурентною перевагою. Основним свідченням на користь цього погляду є те, що низька заробітна плата обумовлює зниження собівартості продукції, а отже, і підвищення рентабельності її виробництва, що, у свою чергу, має бути важливим аргументом при прийнятті рішень щодо об'єктів та обсягів капіталовкладень з боку вітчизняних та іноземних інвесторів [4, с. 20; 5, с. 67; 6]. Збільшення обсягів інвестицій в економіку країни має призвести до зростання обсягів національного виробництва та підвищення рівня життя населення.

Однак, існує і інша, значно менш оптимістична, позиція щодо наслідків довготривалої недооцінки вартості робочої сили. В її межах низький рівень оплати праці розглядається як чинник деградації та руйнування економіки країни. На захист цієї позиції найчастіше висловлюються такі аргументи [3]:

– невисокі доходи населення зумовлюють його низьку купівельну спроможність, звужуючи ємність внутрішнього ринку; недостатній

сукупний попит гальмує зростання або навіть призводить до скорочення обсягів національного виробництва (однак, експорторієнтовані підприємства при цьому не страждають);

– відсутність необхідних коштів на здійснення достатніх капіталовкладень у власний розвиток, обумовлена низькими доходами, призводить до суттєвого скорочення людського капіталу країни; довгострокові наслідки подібної ситуації мають катастрофічний характер, особливо в умовах стрімкого НТП, характерного для сучасного світу;

– низька вартість робочої сили, що є антистимулом модернізації виробництва, призводить до консервування відсталої структури економіки України та до поглиблення її технологічного відставання від провідних країн світу.

При цьому наголошується, що негативні наслідки низької вартості трудових ресурсів і за масштабами, і за тривалістю значно перевищують позитивні [3].

Загострення соціально-економічних проблем, обумовлених низьким рівнем оплати праці, змусило керівників країни взяти курс на підвищення реальних заробітних плат як тільки Україна перейшла від тривалого економічного спаду до економічного зростання. Період з 2000 року до початку економічної кризи 2008 року відзначився стрімким зростанням реального рівня оплати праці робітників, темпи зростання якого, всупереч економічним правилам, часто перевищували темпи зростання продуктивності праці [11]. З початком кризи 2008 року ця тенденція була зламана: середній розмір заробітних плат у доларовому еквіваленті у 2009 році порівняно з 2008 зменшився з 336 дол США до 244, тобто на 27,4 % [розраховано за даними 7]. Протягом наступних чотирьох років рівень оплати праці поступово відновлювався і навіть згодом перевищив докризовий (410 дол. США у 2013 році проти 336 дол. США у 2008). Кризові процеси 2014 року породили чергову хвилю стрімкого падіння рівня оплати праці з подальшим його повільним відновленням: у 2014 році розмір середньої заробітної плати в Україні склав 293 дол. США, у 2015 – 192 дол США, у липні 2016 року – 217 дол. США (розраховано за даними [7; 12]). Однак, протягом усього досліджуваного періоду, як би не змінювалася вартість робочої сили в Україні, вона залишалася вкрай низькою порівняно не тільки з провідними країнами світу, а й з багатьма європейськими країнами колишнього соціалістичного табору (табл. 1).

Таблиця 1 - Середньомісячна заробітна плата в країнах світу
у 1995-2014 роках, дол. США

Країна	роки					
	1995	2000	2008 р.	2009	2013	2014
Швейцарія	4530	3433	6303	6375	7584	7845
Норвегія	2900	2596	6118	5656	6986	6759
Люксембург	3576	2979	6082	5911	6193	6650
Данія	3429	2833	5971	5924	6057	6202
Ірландія	2607	2425	6019	5754	5244	5205
Нідерланди	2948	2341	4760	4626	4703	5020
США	2649	3365	4270	4279	4695	4785
Канада	2065	2305	4153	3928	4905	4723
Бельгія	2961	2395	4705	4488	4716	4726
Швеція	2359	2285	4184	3699	4751	4610
Фінляндія	2385	1997	4243	4156	4437	4464
Австрія	2787	2169	4343	4206	4335	4427
Велика Британія	2302	2802	4514	3900	4195	4457
Німеччина	2862	2179	3954	3750	3978	4047
Франція	2511	1963	3948	3811	3937	3988
Італія	2000	1676	3327	3157	3201	3172
Іспанія	1776	1431	3068	3061	2963	3034
Ізраїль	1445	1684	2263	2070	2558	... ¹
Греція	1089	1062	2556	2564	2047	1961
Португалія	1026	943	1909	1860	1828	1819
Хорватія	532	588	1536	1465	1391	1384
Чехія	339	371	1411	1270	1287	1237
Словакія	330	416	1225	1201	1287	1321
Естонія	207	290	1213	1094	1260	... ¹
Польща	408	518	1251	991	1148	1194
Угорщина	393	372	1290	1098	1122	1036
Латвія	... ¹	... ¹	1003	914	951	... ¹
Литва	629	897	917	831	858	900
Російська Федерація	... ¹	79	690	589	943	... ¹
Румунія	129	133	690	624	673	706
Казахстан	79	101	506	457	715	673
Білорусь	66	79	414	355	576	596
Азербайджан	14	49	335	371	536	567
Болгарія	... ¹	... ¹	405	429	543	555
Грузія	... ¹	37	359	333	464	463
Вірменія	17	42	287	264	358	381
Молдова	32	33	246	247	298	296
Україна	50	42	336	244	410	292
Туркменістан	68	115	261	222	... ¹	... ¹
Киргизстан	..	26	148	145	236	232
Таджикістан	8	8	71	73	152	... ¹

...¹ – дані відсутні

Джерело: [7]

Той факт, що проблема низької заробітної плати, попри її високу соціальну гостроту та наявність цілої низки негативних наслідків, ще й досі не розв'язана, може розглядатися як аргумент на користь думки щодо наявності певних суспільних груп, зацікавлених у такому перебігу подій. Щоб з'ясувати, про які саме групи йдеться, розглянемо сучасне українське суспільство як транзитивне, для якого притаманні риси двох систем: планової та ринкової. Головними гравцями такого суспільства є наймані працівники, власники капіталу та держава, яка є уособленням чиновників різного рівня ієрархії.

За марксистською теорією новостворена вартість має бути розподілена між найманим робітником та власником капіталу. Частина першого – необхідна вартість, яка має бути спрямована на відтворення робочої сили, – сплачується робітникові у вигляді заробітної плати. Частина другого – додаткова вартість – присвоюється власником промислового капіталу у вигляді прибутку, якій у свою чергу може бути розподілений на користь власників позичкового та торгового капіталу, а також власників землі. Така ситуація зумовлює невідворотність конфлікту інтересів між найманими працівниками та власниками капіталу, адже кожна група прагне збільшити свою частку у новоствореній вартості за рахунок іншої. Тобто, знижуючи рівень оплати праці, власники капіталу за інших рівних умов збільшують розмір власного прибутку. Однак, існує певна межа, нижче якої заробітна плата спуститися не може (хоча у короткостроковому періоді такі відхилення і можливі). Йдеться про вартість відтворення робочої сили – кошти, необхідні для відновлення фізіологічних можливостей та професійних здібностей робітників, а також на підготовку їх нових поколінь [8, с. 346-347].

Розмір цієї вартості залежить від обсягу економічних благ, необхідних для забезпечення повноцінного відтворення робочої сили, а також від цін на такі блага. При цьому останні можуть бути:

- ринковими;

- вищими за ринкові – в умовах суттєвого спотворення конкурентного середовища при цьому найбільш поширеними є випадки зловживань з боку монополій, як приватних, так і державних;

- нижчими за ринкові – якщо інші економічні суб'єкти, окрім самих найманих робітників, частково покривають вартість споживаних ними благ; такими суб'єктами можуть бути держава, власники капіталу, профспілки тощо;

- нульовими – у випадку, коли працівники отримують економічні блага безкоштовно (найчастіше йдеться про блага, створені власною працею робітників в межах домогосподарств або надані на безоплатній основі державою).

Як було зазначено вище, протягом окремих короткотривалих періодів заробітна плата може бути нижчою за необхідну вартість. За таких умов, нестача коштів покривається за рахунок попередніх

накопичень домогосподарств або за рахунок запозичень; за умови недосяжності таких джерел відбувається скорочене відтворення робочої сили, що супроводжується цілою низкою соціальних проблем, таких як зростання захворюваності, скорочення тривалості життя, втрата кваліфікації та ін. При цьому у якості заощаджень можна розглядати не тільки накопичені грошові кошти або придбані наперед товари, а й наявні у домогосподарств об'єкти нерухомості, товари тривалого користування, а також людський капітал членів домогосподарств (їх освіта, кваліфікація, стан здоров'я тощо).

Однак, у довгостроковій перспективі заробітна плата не може бути нижчою за необхідну вартість робочої сили, адже запозичення коштів передбачає їх повернення, а поступове вичерпання заощаджень зумовлює необхідність додаткових капіталовкладень на їх відновлення.

Забезпечення робітників та їх родин товарами та послугами за цінами, нижчими за ринкові, або на безоплатній основі дає можливість роботодавцям сплачувати заробітну плату, нижчу за необхідну вартість робочої сили. Таким чином, якщо власник капіталу використовує таку можливість, то вигодонабувачем від зниження цін буде саме він, а не найманий робітник. Якщо різниця між ринковою та фактичною цінами покривається за рахунок роботодавця, то це означає відновлення справедливої пропорції розподілу новоствореної вартості. Якщо ж така різниця покривається державою або будь-яким третім економічним суб'єктом, то відбувається опосередкована фінансова підтримка власників капіталу, хоча на поверхні все виглядає як допомога робітникам та їх родинам.

Тобто, за умови того, що трудові ресурси країни недооцінені, і за рахунок заробітних плат (а також фондів соціального страхування, що формуються за рахунок відрахувань з заробітних плат) їх неможливо повною мірою відтворити, державна допомога робітникам будь-якої форми (субсидії, пільги, реалізація товарів і послуг за цінами нижче ринкових, їх безкоштовне надання, окремі види соціальних виплат тощо) є допомогою саме власникам капіталу. Однак, слід зазначити, що подібне твердження стосується виключно відшкодування різниці між необхідною вартістю робочої сили та розміром заробітної плати. Якщо розміри допомоги перевищують цю різницю, то це означає, що на суму перевищення вигодонабувачами стають наймані робітники.

З вищесказаного закономірно витікає питання, а чи не є подібна ситуація прикладом зрощування влади і бізнесу, що супроводжується порушенням прав найманих робітників? Відповідь на нього залежить від джерел, за рахунок яких покриваються відповідні державні витрати. В контексті досліджуваної теми доцільно виділити три види таких джерел:

1) податкові відрахування, здійснені найманими працівниками;

2) відрахування, здійснені власниками капіталу (податки; недоотриманий прибуток від продажу продукції за цінами нижче ринкових, якщо такий продаж здійснений під впливом держави та не передбачає відшкодування з її боку);

3) кошти, отримані від державного сектору економіки (податки, сплачені державними підприємствами; частина їх прибутку, що перераховується до державного бюджету; недоотриманий прибуток державних підприємств, що продають населенню товари і послуги за заниженими цінами; кошти, отримані від приватизації держмайна тощо).

Таким чином, якщо компенсація розриву між необхідною вартістю робочої сили та фактичною заробітною платою покривається за рахунок першого джерела, то відповідь на поставлене вище питання є позитивною. Якщо за рахунок другого, то – негативною, адже у цьому випадку роботодавці опосередковано – через державу – «покривають свій борг» перед найманими працівниками і баланс відновлюється. Якщо держава використовує третє джерело, то висновок не є однозначним, адже на участь у розподілі державного майна у рівній мірі мають право всі громадяни країни, незалежно від суспільної групи, до якої вони належать. Отже, якщо на державну компенсацію спрямовуються більше коштів, ніж умовна «частка власників капіталу», то перерозподіл відбувається не на користь найманих працівників.

Окремо слід зупинитися на питанні щодо надання державними підприємствами товарів і послуг населенню безкоштовно або за заниженими цінами (йдеться про підприємства і установи освітньої, медичної, житлово-комунальної, енергетичної сфер, дорожнього господарства та інші). В Україні протягом усієї історії її існування такі підприємства не отримують ані від держави, ані від приватного сектору коштів, достатніх для повноцінного відтворення основних засобів, фактичні терміни використання яких часто суттєво перевищують нормативні.

При цьому така практика реалізується свідомо, а її реальні масштаби маскуються через заниження собівартості товарів і послуг, що виробляються, шляхом використання у розрахунках первісної вартості основних засобів, яка є значно нижчою за їх реальну вартість. Це дозволяє «не показувати» фактичний збиток та не покривати його за рахунок державного бюджету.

Внаслідок цього як окремі підприємства, так і країна у цілому, поступово втрачають своє майно. При цьому базовою причиною подібної ситуації є низький рівень оплати праці, що призводить до неспроможності населення оплачувати необхідні для себе товари і послуги за ринковими цінами. Таким чином, певною мірою майно названих вище державних підприємств опосередковано «перетікає» до власників капіталу, які не обмежуються отриманням державної власності шляхом приватизації. При цьому сукупні втрати країни значно перевищують сукупну вигоду класу капіталістів.

За подібною схемою відбувається часткове «перетікання» інших створених ще за часів СРСР складових національного багатства, таких як:

- житлова нерухомість – переважна частина житлового фонду України була збудована ще за часів СРСР, сьогодні ці будинки (як ті, що були приватними від самого початку, так і ті, що перейшли у власність громадян шляхом приватизації) стрімко зношуються. На їх відновлення у більшості мешканців країни немає достатніх коштів. Житлове будівництво та відповідні ремонтні роботи протягом останніх двадцяти п'яти років мають обмежені масштаби, що не дозволяє забезпечити хоча б просте відтворення житлового фонду країни;

- людський капітал найманих працівників – через хронічне недофінансування сучасна система освіти неспроможна забезпечити рівень знань та кваліфікації, не нижче того, що був у радянські часи, а система охорони здоров'я – відповідних рівня медичного обслуговування та тривалості життя. Окрім цього, низький рівень оплати праці змушує емігрувати найбільш талановитих, освічених та кваліфікованих громадян України.

Цікаво, що у цих двох описаних вище випадках опосередковано через низький рівень оплати праці до суспільної групи власників капіталу «перетікає» не тільки державне, а й приватне майно. При цьому

це «перетікання» супроводжується колосальними втратами та завдає нищівної шкоди економіці країни.

Окрім цього, отримання економічних благ за ціною, нижчою за ринкову, призводить до їх надмірного, економічно невиправдано високого обсягу споживання. Низька вартість трудових ресурсів зменшує стимули до модернізації виробництва, що призводить до консервації застарілої, відсталого, низькоефективної структури національної економіки. Низька продуктивність праці, знову у свою чергу, не дозволяє підвищувати заробітну плату. Таким чином, унаслідок невідповідності заробітної плати в Україні реальній вартості робочої сили відбувається руйнація національної економіки, перетворення її на катастрофічну та неефективну як у економічному, так і у соціальному аспектах.

Вигодонабувачами від такого перебігу подій є власники капіталу. Однак, очевидно, що їх вигода може розглядатися виключно у короткостроковому періоді, адже у довгостроковому періоді внаслідок подібної практики буде постійно скорочуватися загальний обсяг новоствореної вартості, відповідним чином буде зменшуватися розмір прибутку, отримуваного власниками капіталу.

Висновок. Низький рівень оплати праці в Україні зберігається протягом тривалого періоду. Незважаючи на суттєву перевагу негативних наслідків такої практики над позитивними, вона залишається незмінною протягом усього періоду незалежності країни. Цей факт може бути пояснений тим, що через низьку заробітну плату відбувається «перетікання» державної, а подекуди і приватної власності найманих працівників, до рук класу капіталістів. Зважаючи на значний обсяг спадку СРСР, що залишився у державній власності, процес «перетікання» затягнувся на чверть століття.

Наслідки цього процесу є катастрофічними: втрачається суттєва частка національного багатства, наявні ресурси країни використовуються вкрай нераціонально, гальмується виробництво через малу місткість внутрішнього ринку, поглиблюється науково-технічне відставання від провідних країн світу, значно знижується рівень життя населення країни тощо.

Зі сказаного витікає очевидний висновок про необхідність нагального розв'язання проблеми цінових викривлень, у першу чергу на ринку праці. Проведення відповідних перетворень має призвести до стрімкого економічного зростання країни та суттєвого підвищення рівня життя її населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Губін, К. Г. Системні засади нерівності доходів населення в Україні та шляхи їх подолання [Текст] / К. Г. Губін // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право. – 2014. – № 3 (18). – С. 45–58.
2. Кір'ян, Т. М. Гідна заробітна плата у становленні соціальної держави [Електронний ресурс] / Т. М. Кір'ян, Ю. М. Куліков, В. В. Сафонов // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2014. – Вип. 1. – С. 23-31. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vsed_2014_1_6.pdf
3. Круглий стіл «Вартість робочої сили. Тенденції змін у контексті зростання конкурентоспроможності національної економіки» [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11789/33-Novak.pdf?sequence=1>.
4. Сергієнко, О. Заробітна плата як елемент первинних доходів домогосподарств: сучасний стан і тенденції формування [Текст] // Україна : Аспекти праці. – № 5. – 2011. – С. 15-21.
5. Васильківський, Д. М. Конкуренція в міжнародному бізнесі [Електронний ресурс] : Курс лекцій / Д. М. Васильківський, О. Ф. Яременко. – Хмельницький : ХНУ, 2007. – 80 с. – Режим доступу : http://studentinterbiz.at.ua/_ld/0/87_620488_107FE_va.pdf.
6. Петкова, Л. Муніципальні інвестиції та кредити [Електронний ресурс]: навчальний посібник / Л. Петкова, В. Проскурін. – Київ, 2006. – 158 с. – Режим доступу : http://ualib.com.ua/b_90.html
7. Gross Average Monthly Wages by Country and Year [E-resource]. – Access mode: http://w3.unece.org/PXWeb2015/pxweb/en/STAT/STAT_20-ME_3-MELF/60_en_MECCWagesY_r.px/?rxid=c4d7d9b4-27a6-4259-ab89-06500e54ed8c.
8. Економічна теорія : політекономія [Текст] : підручник / За ред. В. Д. Базилевича. – 6-те вид., перероб. і доп. – К. : Знання-Прес, 2007. – 719 с.
9. Доспехова, Е. Почему зарплата в Украине в семь раз меньше средней оплаты труда в мире [Электронный ресурс] / Е. Доспехова // Деловая столица. – 08 декабря 2014. Режим доступа : <http://www.dsnews.ua/society/pochemu-zarplata-v-ukraine-v-sem-raz-menshe-sredney-oplaty-08122014100700>.
10. Global Wage Report 2014 / 15 Wages and income inequality [E-resource]. – Access mode : http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_324678.pdf
11. Сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
12. Офіційний курс гривні щодо іноземних валют (середній за період) [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=7693080.